

Djela i djelovanje Paje Radosavljevića u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća

ŠTEFKA BATINIĆ

Hrvatski školski muzej, Zagreb

U radu se analizira djelovanje Paje Radosavljevića (1879. — 1958.), srpskog učitelja, pedagoga i psihologa, dvostrukog doktora znanosti i profesora Njujorškog sveučilišta, u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća. U fokusu je njegov odnos s hrvatskim učiteljima i Hrvatskim pedagoško-književnim zborom, nakladnikom njegovih knjiga kojima je zaslužio mjesto u povijesti psihologije i pedagogije u Hrvatskoj. Njegovi psihološki i pedagoški radovi i ideje koje je u njima zastupao bili su preuranjeni za tadašnju hrvatsku pedagošku zbilju, ali su svakako pridonijeli transferu recentnih svjetskih pedagoških gibanja i širenju stručnih horizonata hrvatskih učitelja i pedagoga.

KLJUČNE RIJEČI: *Paja Radosavljević, Hrvatski pedagoško-književni zbor, učitelji, eksperimentalna pedagogija, eksperimentalna psihologija, početak 20. stoljeća.*

/

O srpskom znanstveniku Paji Radosavljeviću (1879. — 1958.), učitelju, pedagogu i psihologu, đaku somborske, pakračke i osječke učiteljske škole, europskom studentu i američkom sveučilišnom profesoru, u Hrvatskoj, gdje je objavio svoja najpoznatija psihološka i pedagoška djela, nije puno pisano.¹ U kontekstu razvoja psihologije u Hrvatskoj spominje ga Zoran Bujas (1974), a u novije vrijeme o njemu je pisao Kruno Matešić (2010, 2011). Autorica ovog

1 Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta Europski korijeni moderne Hrvatske: transfer ideja na političkom i kulturnom polju u 18. i 19. stoljeću (IP-2018-01-2539), koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

rada piše o njemu u doktorskom radu u kontekstu razvoja reformne pedagogije u Hrvatskoj (Batinić, 2014). Jovan Iskruljev (1958) objavio je nekrolog posvećen Radosavljeviću u *Pedagoškom radu*. Isti autor piše u *Zborniku za historiju školstva i prosvjete* o Radosavljevićevom radu na Sveučilištu Stanford (Iskruljev, 1964). Više se puta njegovo ime spominje u knjizi *Povijest pedagogije i školstva u Hrvatskoj* koja donosi i kraću biografsku bilješku (Franković, 1958: 269), a Cuvaj (1913: 372—376) donosi opširniju biografiju sa slikom (crtež prema fotografiji).

Radosavljevićev učenik Jovan Iskruljev napisao je monografiju *Dr Paja Radosavljević: život i rad* (1971). Na knjizi je dugo radio koristeći izvornu građu i dokumentaciju koju mu je ustupio sam Radosavljević nakon dugogodišnje međusobne korespondencije. Nažalost, knjiga je objavljena nakon autorove smrti s prilično velikim propustom – bez bilješki na koje se kontinuirano upućuje u tekstu (ukupno 608 bilješki). Dragutin Franković, inače autor predgovora u knjizi, objavio je izostavljene bilješke tek 1987. godine u *Zborniku za povijest školstva i prosvjete*. Iskruljev je, zanimljivo je i to spomenuti, doktorirao 1919. godine u Zagrebu na temu *Koedukacija u svjetlu eksperimentalne pedagogije*. Mentor mu je bio Đuro Arnold uz kojeg su članovi povjerenstva za obranu doktorata bili Đuro Körbler i Albert Bazala.

O Paji Radosavljeviću nema puno radova ni u recentnijoj srpskoj pedagoškoj i psihološkoj historiografiji, “a ono što je pisano o njemu obilježeno je brojnim nedorečenostima” (Jerković, 2009: 89).

Cilj je ovoga rada prikazati djelovanje Paje Radosavljevića u Hrvatskoj i njegove veze s hrvatskim učiteljstvom, osobito s Hrvatskim pedagoško-književnim zborom, nakladnikom njegovih knjiga. Koristit će se pretežito građa koja se čuva u Pedagoškoj knjižnici i Arhivskoj zbirci Hrvatskoga školskog muzeja. Arhivsko građivo iz Hrvatskoga školskog muzeja obuhvaća jednu arhivsku kutiju i nije korišteno u Iskruljevovoj monografiji o Paji Radosavljeviću, kao ni u, autorici ovoga rada dostupnim, ostalim radovima o njemu. Istraživanje je usmjereno na prva dva desetljeća 20. stoljeća kada je Radosavljević intenzivno objavljivao u hrvatskim pedagoškim časopisima, uživao poštovanje hrvatskih učitelja i održavao kontakte s njima.

/ Od pučke škole u rodnom Obrežu do sveučilišnog profesora u New Yorku

Paja Radosavljević rođen je 9. siječnja 1879. godine u srijemskom selu Obrežu u tadašnjoj Trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji. U rodnom je mjestu završio pet razreda osnovne škole, a zatim se 1890. upisao u Kraljevsku veliku realku u Zemunu. U prvom razredu školske godine 1890./1891. bilo je upisao 55 učenika, a četvrti razred 1893./1894. završila su 34 učenika. Radosavljević je od drugog do četvrtog razreda primao stipendiju iz Zaklade petrovgradinske imovne općine. U profesorskom su zboru zemunske realke bili i poznati hrvatski gimnazijski profesori Mojo Medić², Hinko Hranilović, Vatroslav Rožić, Stanko Plivelić i Nikola Andrić (Izveštaj, 1891. — 1894). Velika realka bila je u to doba sedmorazredna srednja škola (od 1895./96. je osmorazredna realna gimnazija) koja je pripremala za studij politehnike. Nastavni plan i program bio je usmjeren na *stvarna* znanja potrebna za praktičan život. U odnosu na klasičnu gimnaziju imala je više sati matematike i živih jezika, grčki se nije učio, a latinski samo u višim razredima.

Nakon završenog četvrtog razreda realke upisao se 1894. godine u Srpsku pravoslavnu učiteljsku školu u Somboru. Učiteljska je škola u to vrijeme trajala četiri godine i u nju su se mogli upisati učenici koji su završili višu pučku školu ili nižu gimnaziju odnosno nižu realku. Pružala je konkretno zanimanje i bila je često izbor i praktično rješenje kako za one kojima je gimnazijski program bio prezahtjevan tako za one koji su što prije željeli samostalno živjeti od svojega rada. Učiteljski je poziv, osobito za učenike u manjim sredinama, bio logičan i racionalan izbor u nastojanju da se domognu boljeg statusa na društvenoj ljestvici. Učitelj je bio uzor s kojim su se mogli identificirati.

Radosavljević se nakon završenog prvog razreda iz Sombora premješta u Srpsku pravoslavnu učiteljsku školu u Pakracu, gdje završava drugi i treći razred, a zatim četvrti razred upisuje u Kraljevskoj muškoj učiteljskoj školi u Osijeku. Iskruljev (1971: 23–24) pretpostavlja da su na ova premještanja utjecali neki profesori s kojima se Radosavljević nije slagao. Učiteljsku je školu tako završio u Osijeku 1898. godine. U razredu s njim bili su kasnije poznati hrvatski učitelji Franjo Higy-Mandić (1877. — 1948.) i Sigismund Čajkovac

2 Mojo Medić bio je školski kolega Nikole Tesle u gospićkoj i rakovačkoj (karlovačkoj) gimnaziji.

(1876. — 1962.). O njihovoj vezi s Radosavljevićem bit će riječi u drugom dijelu rada. Te su godine četvrti razred Učiteljske škole u Osijeku završila 24 učiteljska kandidata, od čega su imena sedmorice, među njima i Radosavljević, otisnuta masnim slovima, što znači da su završili s odličnim uspjehom. Ravnatelj škole i nastavnik hrvatskoga jezika bio je Antun Pechan, a razrednik i nastavnik pedagogije bio je Sava Diklić (Izvjestaj, 1898).

Kao mladi učitelj zapošljava se u selu Ašanji, nedaleko od rodnog Obreža, no nakon svega mjesec dana napušta učiteljsku službu i u jesen 1898. godine odlazi u Beč. Radosavljević kreće stopama brojnih hrvatskih učitelja koji su daljnje obrazovanje nastavili u bečkom *Pedagogiju*, zavodu za obrazovanje učitelja, koji je od osnutka 1868. do 1881. godine vodio njemački pedagog Friedrich Dittes (1829. — 1896.). Dittes je među hrvatskim naprednim učiteljstvom uživao veliki ugled. Godine 1871. bio je počasni gost na Prvoj općoj hrvatskoj učiteljskoj skupštini u Zagrebu. Na njegov poziv na Pedagogij dolazi, kao prva žena, učiteljica Marija Jambrišak. Već u prvim godinama ovaj je zavod završilo pet učitelja iz Vojne krajine i nakon povratka radili su kao školski nadzornici ili profesori učiteljskih škola (Dittes, 1873: 53). Pedagogij je za učitelje iz hrvatskih zemalja bio jedina mogućnost za nastavak obrazovanja jer se nakon završene učiteljske škole nije mogao upisati studij na sveučilištu. Stoga je Radosavljevićev odlazak u Beč bio logičan izbor, no Pedagogij nije ispunio njegova očekivanja, štoviše, smatrao ga je običnom večernjom preparandijom u kojoj je izgubio godinu dana (Iskruljev, 1971: 31).

U jesen 1899. Radosavljević odlazi u Jenu, uz Leipzig, svjetski poznato središte pedagoškoga života u drugoj polovini 19. stoljeća, zahvaljujući prije svega profesorima koji su na tamošnjim sveučilištima predavali pedagogiju – Karlu Volkmaru Stoyu (1815. — 1885.) i Wilhelmu Reinu (1847. — 1929.) u Jeni te Tuiskonu Zilleru (1817. — 1882.) u Leipzigu. Sva trojica su bili sljedbenici Herbartova pedagoškog sustava, ali i njegovi reformatori (Ziller i Rein). Rein je vodio Pedagoški seminar u Jeni od 1886. do 1923. kada na njegovo mjesto dolazi reformski pedagog Peter Petersen (1884. — 1952.) i razvija svoju pedagošku koncepciju poznatu kao Jenski plan. Prije Radosavljevića u Jeni na daljnjem školovanju i usavršavanju bilo je niz učitelja, pretežito iz Srbije. Od hrvatskih učitelja Reinov student bio je Jure Turić (1861. — 1944.) koji je 1891. godine u Jeni promoviran u doktora znanosti, a nakon toga je radio kao profesor u učiteljskim školama u Sarajevu i Petrinji te u Ženskom liceju i Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu. Biti Reinov i Euckenov student bila je važna re-

ferenca u pedagoškim krugovima, no Radosavljević nije bio oduševljen. Rein je bio herbartovac, makar i reformirani, ali ipak predstavnik jedne pedagogije koja je krajem 19. stoljeća bila izložena kritikama. U Europi su počeli nicati reformski pedagoški pokreti koji će u prvim desetljećima 20. stoljeća zahvatiti i širu pedagošku zajednicu. Na pomolu je “stoljeće djeteta” i promjena pedagoške paradigme. Oni upućeniji u pedagoška gibanja mogli su osjetiti taj “vjetar promjena”.

Vjerojatno su egzistencijalni problemi ipak najviše utjecali na odluku da nakon dva semestra prekine studij u Jeni. Radosavljević se pred ljeto 1900. vraća u rodni Obrež i traži posao. U jesen 1900. seli u Mostar, gdje je dobio mjesto učitelja u Srpskoj pravoslavnoj osnovnoj školi. U Mostaru je upoznao svoju buduću suprugu Ljubicu.³ Nakon vjenčanja 1902. godine zajedno odlaze u Zürich. Kasnije će Radosavljević napisati kako u Jeni nije čuo ni riječi o proučavanju djeteta, eksperimentalnoj pedagogiji i školskoj higijeni, školskoj administraciji, genetičkoj psihologiji, socijalnoj pedagogiji itd. Stoga je tražio nove izazove:

Kada mi se dala prilika da nastavim univerzu, nisam imao volju za Jenu, jer za vreme dvogodišnjeg učiteljevanja u Mostaru uverio sam da je Jena čisto teorijsko i jednostrano školovanje. Oдох u Cirik. Mišljah da ću tamo do mila slušati dr. Huncikera, velikog i inteligentnog tumača moga ideala Pestalozzija. Ali slučaj bude da svoje obrazovanje predam u ruke jednog Vuntovog đaka, dr. Ernesta Mojmana (Meumann). Mojman se tek zagrejavao za svoj originalni pothvat – eksperimentalnu pedagogiju – i moje pedagoško obrazovanje bilo je kudikamo bolje negoli u Jeni. Otada sam imao prilike da slušam i eksperimentalnu psihologiju, da praktično radim u psihološkom i antropološkom laboratorijumu i sudelujem u pedagoškom i filozofskom seminaru (prema Iskruljev, 1971: 38).

Ernst Meumann (1862. — 1915.), njemački filozof, psiholog i pedagog, odigrao je ključnu ulogu za kasniji Radosavljevićev profesionalni razvoj. Meumann pod utjecajem Wilhelma Wundta uvodi u pedagogiju metode eksperimental-

3 Ljubica Krulj (1880. — 1936.) odrasla je u dobrostojećoj obitelji mostarskog trgovca čiju je finansijsku potporu uživao i sam Radosavljević za daljnje školovanje u Zürichu.

ne psihologije utemeljene na empirijskim disciplinama. To je podrazumijevalo korištenje eksperimenata, sustavnog promatranja i statističkih metoda. Bio je jedan od začetnika empirijske pedagogije i pedagoške psihologije i upravo će u tim područjima svoj profesionalni izazov vidjeti i Radosavljević.

Za vrijeme studija u Zürichu, pod Meumannovim mentorstvom, Radosavljević radi na disertaciji u kojoj je trebao ispitati osnovne činjenice iz psihologije pamćenja u djelu *Über das Gedächtnis* (O pamćenju) poznatoga psihologa Hermannha Ebbinghausa (1850. — 1909.). Doktorski ispit uspješno je položio 1904. godine, a disertacija mu je tiskana 1905. pod naslovom *Das Fortschreiten des Vergessens mit der Zeit* (Napredovanje zaboravljanja s vremenom) s predgovorom mentora Meumanna koji hvali Radosavljevićev neumoran rad te dodaje kako je on sam tekstu dao konačan oblik i dodao mu završno poglavlje.⁴ Na primjerku knjige koja se čuva u knjižnici Hrvatskoga školskog muzeja Radosavljevićeva je posveta Sigismundu Čajkovcu, njegovu školskom kolegi iz osječke Učiteljske škole. S izmijenjenim naslovom – *Das Behalten und Vergessen bei Kindern und Erwachsenen nach experimentellen Untersuchungen : das Fortschreiten des Vergessens mit der Zeit* (Zadržavanje i zaboravljanje kod djece i odraslih prema eksperimentalnim istraživanjima : napredovanje zaboravljanja s vremenom) – disertacija je 1907. godine objavljena u Leipzigu kao prvi svezak u nakladničkom nizu *Pedagoške monografije* pod uredništvom Ernsta Meumnanna.

U jesen 1904. s ciriškim doktoratom Radosavljević se zapošljava u Srpskoj pravoslavnoj učiteljskoj školi u Somboru, no već u svibnju 1905. godine napušta Sombor i odlazi u Mostar, gdje ga zatiče obavijest o promociji. Nakon promocije u Zürichu ne vraća se u Mostar nego odlazi u Hamburg odakle se 29. srpnja 1905. ukrcava u brod za Ameriku, a već početkom akademske godine 1905./1906. student je Njujorškog sveučilišta. Kako bi osigurao egzistenciju u početku radi kao fizički radnik, piše za srpske tiskovine u SAD-u te uskoro prekida studij u New Yorku i seli u Chicago, gdje kratko obavlja misionarsku službu pri srpskoj pravoslavnoj crkvenoj organizaciji u Americi. Nakon što je dobio stipendiju vraća se u New York i 1906. se ponovno upisuje kao redovni student Pedagoškog fakulteta (School of Pedagogy) Sveučilišta New York. Uživao je naklonost dekana Thomasa M. Ballieta te postaje njegovim asistentom

4 Radosavljević nije bio zadovoljan ovom Meumannovom intervencijom o čemu više piše Iskruljev (1971: 59–60).

nakon što je 1908. doktorirao, no već sljedeće godine na dugu listu mjesta u kojima se školovao (Obrež, Zemun, Sombor, Pakrac, Osijek, Beč, Jena, Zürich, New York) upisuje i Stanford gdje počinje studirati medicinu. Godine 1910. prekida studij i vraća se na Sveučilište New York, gdje će ostati do umirovljenja 1946. godine. Umro je 7. travnja 1958. u St. Petersburgu na Floridi (Iskruljev, 1971).

Radosavljević je održavao kontakte s brojnim učiteljima i pedagozima iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Sanjao je o povratku u domovinu o čemu piše Jovanu Iskruljevu spominjući kako ga je od te namjere odgovarao Nikola Tesla s kojim je prijateljevao u Americi (Iskruljev, 1971: 91). U Muzeju Nikola Tesla u Beogradu čuva se njihova korespondencija nastala od 1906. do 1941., a obuhvaća više od 800 listova.

/ Radosavljević i Hrvatski pedagoško-književni zbor

Djela po kojima je Radosavljević zaslužio mjesto u povijesti psihologije i pedagogije u Hrvatskoj objavljena su u Zagrebu u nakladi Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, referentnog nakladnika pedagoške literature. Hrvatski pedagoško-književni zbor (HPKZ) najpoznatija je učiteljska udruga u Hrvatskoj s kontinuiranim djelovanjem od osnutka 1871. do danas. Osnivanjem HPKZ-a skupina učitelja okupljena oko Ivana Filipovića želi po uzoru na njemačke i austrijske učitelje organizirati velike učiteljske skupštine te izdavati pedagošku literaturu i knjige za djecu i tako "širiti strukovnu i opću obrazovanost među hrvatskim pučkim učiteljstvom i promicati interese hrvatske pučke škole bez razlike vjere" (Rad..., 1903: 82). HPKZ je već u prvoj godini osnutka pokrenuo *Pedagogijsku biblioteku* (od 1879. *Knjižnica za učitelje*), nakladnički niz u kojemu će do 1918. biti objavljena 54 sveska pedagoške literature. Od 1873. u njegovoj nakladi izlazi najpoznatiji hrvatski pedagoški časopis *Napredak* te dječji časopis *Smilje*, a 1878. pokreće nakladničku cjelinu *Knjižnica za mladež*. Godine 1877. osnovao je pedagošku knjižnicu te prikupljao građu za školski muzej koji je otvoren 1901. godine. Članstvo se povećavalo i podupiralo rad udruge na svim razinama. Članovi su bili pravi, dopisni, počasni, utemeljni i pomagači. Pravi i dopisni birani su na temelju svoga pedagoškog rada (Franković, 1958: 136).

Radosavljević je početkom 1905. izabran za pravog člana HPKZ-a.⁵ U to je vrijeme bio profesor Učiteljske škole u Somboru, imao je svega 26 godina i 50-ak objavljenih članaka, pretežito u novosadskim časopisima *Školski odjek* i *Novi vaspitač*. U hrvatskim je pedagoškim časopisima tada imao šest objavljenih priloga, i to tri u zagrebačkom *Napretku* (1900, 1904), dva u karlovačkoj Školi (1901) i dva u splitskom *Učiteljskom glasu* (1901). Radosavljević je redoviti suradnik *Napretka* do 1916. godine, a zatim će se nakon nekoliko godina stanke javiti s još pokojim člankom 1920-ih godina (usp. Iskruljev, 1971: 319—346). Suraduje i u ostalim izdanjima HPKZ-a – *Pedagogijskoj enciklopediji* koja u sveščićima izlazi od 1895. do 1916. te časopisu *Hrvatski učiteljski dom* (1909).

Iz New Yorka se 1906. obraća HPKZ-u s molbom da mu objavi dvije knjige. Na sjednici održanoj 22. prosinca 1906. zaključeno je da “Dr Paji Radosavljeviću u New Yorku ima se odgovoriti, da upravni odbor ne može uvažiti njegovu ponudu, da štampa njegove članke, koji su već priopćeni u listovima, jer Zbor takvih članaka u načelu posebno ne izdaje, ali zato bi ‘Zbor’ rado prihvatio ponuđeno djelo: ‘Eksperimentalna psihologija’, te bi ga, ako bi djelo bilo povoljno ocijenjeno izdao g. 1908.”⁶ Djelo je prihvaćeno za objavu, štoviše odlučeno je da se knjiga radi ilustracija tiska u većem formatu nego dotadašnja izdanja u *Knjižnici za učitelje*.⁷

Uvod u eksperimentalnu psihologiju “s mnogo slika i tabela” objavljen je kao 46. knjiga u *Knjižnici za učitelje*. Upravni odbor HPKZ-a u popratnoj riječi priznaje kako je izdavanje ovoga djela, prvoga takve vrste u hrvatskoj i srpskoj literaturi, povezano s velikim troškovima, ponajprije zbog slika bez kojih bi se inače izgubio efekt ovakva djela, no Zbor ne žali troškova jer se nada da će ono donijeti obilan plod našoj prosvjeti, a osobito školi i učiteljstvu te zaključuje: “Djelo je štampano onako, kako ga je napisao pisac. Učinjene su tu i tamo samo vrlo neznatne stilističke promjene. Po želji piščevoj pridržani su pak oni naučni termini, koje je on upotrijebio. Ti su termini u hrvatskoj literaturi donekle neobični, ali je potrebno, da se naviknemo na njih, dok se Hrvati i Srbi ne slože, te ne stvore jednu naučnu terminologiju. Bilo bi skrajnje

5 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik Glavne skupštine HPKZ-a 2. veljače 1905.

6 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik sjednice Upravnog odbora 22. prosinca 1906.

7 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik sjednice Upravnog odbora 26. rujna 1907.

vrijeme, da se u tom smjeru pokrene akcija s one strane, koja je na to pozvana.” (Radosavljević, 1908: 10). Autor djelo posvećuje “svome velikom učitelju” Thomasu Ballietu, dekanu Pedagoškoga fakulteta na Njujorškom sveučilištu, a u predgovoru ističe kako knjiga ima zadaću “da naš svijet, srpski i hrvatski, upozna i s eksperimentalnom stranom moderne prirodonaučne psihologije” (Radosavljević, 1908: 9).

U prilično opsežnom, no nepotpisanom, prikazu knjige u *Napretku* među ostalim se kaže kako nije vrijednost djela samo u tome što daje temelj za razumijevanje psihološke literature, nego u tome što je riječ o prvom djelu te vrste u nas i što je pisano na temelju proučavanja i eksperimentiranja samog autora koji o mnogočemu ima vlastite nazore, a sve to će “podići vrijednost našoj pedagoškoj literaturi u očima stranih naroda, koji su u povoljnijim prilikama, pa se njihovi književni učenjaci mogu mnogo lakše baviti samostalnim ispitivanjem na području znanosti” (*Napredak*, 1909: 281).

Albert Bazala (1877. — 1947.), profesor filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i počasni član HPKZ-a koji je doktorirao s tezom iz psihologije, studirao u Münchenu, Jeni, Halleu, Leipzigu i Pragu, slušao predavanja među ostalima kod Theodora Lippsa, Rudolfa Euckena, Wilhelma Reina i Wilhelma Wundta, napisao je 1910. godine u *Napretku* kritički prikaz *Uvoda u eksperimentalnu psihologiju*. Na početku ističe kako je doista riječ o lijepo opremljenoj i vrsnoj knjizi kompetentnog autora, a zatim se argumentirano osvrće na neke metodološke nedorečenosti, nesustavnost u pojedinim dijelovima gdje je sve “razdrobljeno i porazbacano” (Bazala, 1910: 39) te mu osobito zamjera terminologiju koja je “novotarska, a kadkad i afektirana, nerijetko upravo neugodna” te da je nepotrebno nametati našem učiteljstvu, kojemu je knjiga ponajprije namijenjena, termine kao što su “kičmena” moždina ili živčane “čelije” jer za njih već postoje sasvim dobri termini i nije ih potrebno mijenjati (Bazala, 1910: 94).

Objavljivanje knjige korespondiralo je s važnim događajem u Radosavljevićevoj biografiji – stjecanjem drugog doktorata. Usto je iste 1908. posjetio domovinu. Uz svoje i suprugino rodno mjesto (Obrež i Mostar), posjetio je Beograd, Sarajevo i Zagreb. U sva tri grada održao je predavanje na učiteljskim skupštinama, a u Zagrebu čak dva puta – 19. kolovoza na 36. glavnoj skupštini HPKZ-a i 20. kolovoza na Svečanoj sjednici HPKZ-a.⁸ Zapisničar sjednice je

8 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik Skupštine HPKZ-a 19. kolovoza 1908.

zapisao: “Dr Pajo Radosavljević docent na pedagoškom fakultetu sveučilišta u New Yorku u Americi, pravi član Hrv. pedagog.-književnoga zbora i društveni suradnik drži predavanje: “Podrijetlo nekih naših pedagoških idejala i novi idejali i razvića”. Skupština veoma pozorno slušala i pratila ovo veoma zanimljivo predavanje, a na završetku predavaču živo odobravala.”⁹

Govor predsjednika Zbora Basaričeka dobrim je dijelom bio posvećen ne-
tom objavljenom Radosavljevićevoj knjizi. Istaknuo je kako je HPKZ napravio
korak naprijed izdavanjem ovog “znamenitoga i skroz modernog djela” te da
namjerava osnovati poseban odsjek za dječju psihologiju (Rad HPKZ-a, 1908:
330—334). Ovakve su riječi morale goditi Radosavljeviću, osobito što su do-
lazile iz usta jednog herbartovca, pedagoga koji je početkom 20. stoljeća držao
u svojim rukama sve konce razvoja hrvatske pedagogije. Stjepan Basariček
(1948. — 1918.) bio je profesor pedagogije u Učiteljskoj školi u Zagrebu, autor
udžbenika pedagogije za učiteljske škole (iz kojih je i Radosavljević učio),
urednik *Napretka*, najutjecajnijeg pedagoškog časopisa, pokretač i suurednik
Pedagogijske enciklopedije, urednik Zborove edicije *Knjižnica za učitelje*, suute-
meljitelj, a kasnije predsjednik HPKZ-a i dugogodišnji predsjednik Saveza
hrvatskih učiteljskih društava. Radosavljević ne gaji simpatije prema Herbar-
tovoj pedagogiji, dominantnoj pedagoškoj teoriji i praksi koja se iz Njemačke
tijekom druge polovine 19. stoljeća proširila u brojne europske zemlje. Štoviše,
njegovi su pedagoški planovi “dijametralno suprotni” od postojećih, kako
1904. piše u pismu Đorđu Popoviću, glavnom školskom referentu Karlovačke
mitropolije, tražeći učiteljsko mjesto u nekom “srpskom zavodu” te ističe
kako “mi uopće nemamo pedagogije ni pedagoga”, a “Bakić, Okanović, Neš-
ković, Basariček, Turić, to su sve nesamostalni ljudi, špekulanti pedagozi”, što
će, navodi, on i dokazati u svojim radovima i monografijama o njima (prema
Iskruļev, 1971: 47). Tri godine poslije, u pismu Basaričeku retorika je nešto
drugačija. Radosavljević je vrlo dobro znao da su Basariček i HPKZ bili prevaž-
ni, a da bi ih se moglo zaobići u pokušaju afirmacije na pedagoškome polju u
Hrvatskoj.

U siječnju 1907. Radosavljević iz New Yorka piše Basaričeku¹⁰:

Blagorodni Gospodine,

Danas čitah da ste na vlastitu molbu stavljen u miru. Kao

9 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik Svečane sjednice 20. kolovoza 1908.

10 HŠM A 983 Basariček, Stjepan. Pismo P. Radosavljevića 1907.

našem i hrvatskom i srpskom pedagoškom velikanu, ne mogu a da Vam ne zaželim mnogo sreće i zdravlja u Vašem budućem životu.

Vaše pedag. zasluge ne može niko osporiti. Naša Historija Pedagogije najsjajnim slovima zapisaće Vaše ime. Svi mi mladi učitelji posrijedni ili neposrijedni smo đaci Vaši.

Vi i gosp. Bakić heroji ste naše nove pedagogije, pedagozi, koji se nijeste slijepo držali Herbartove škole. Moja je davnašnja želja da o Vama i gosp. Bakiću referišem i da dokažem da ste Vas dvoje kud i kamo modernijeg mišljenja nego li mnogi naši mladi i novi ped. radnici. Kad-tad ova mi se želja mora ispuniti.

Ovom prilikom: ja Vam od srca želim da "stanje mira", zaista, provedete onako, kako to zahtijeva zakon psihofizičkog rada jednog neumornoh radnika, kao što ste Vi bili i sada jeste.

Mnogo Vas štuje Vaš

Dr Paja Radosavljević

Basaričeku bi svakako u to vrijeme bio dobro došao jedan takav osvrt na njegov rad o kojem govori Radosavljević. Naime, i u Hrvatskoj se tada već stvorila jedna opozicijska struja Basaričekovoj pedagogiji. Nije nam poznato da je doista namjera u kojoj se govori u pismu i realizirana.

Suradnja sa Zborom se nastavlja. Godine 1909. objavljen je drugi dio *Uvoda u eksperimentalnu psihologiju*. Knjiga je tiskana u nakladi od 2.200 primjeraka.

Na sjednici Uređivačkoga odbora HPKZ-a 13. veljače 1910. prihvaćen je prijedlog da se iste godine izda nova Radosavljevićeva knjiga *Eksperimentalna pedagogija* u nakladi od 2.200 primjeraka.¹¹ I dok su njegovi rukopisi glatko prihvaćani za objavu, pokušaj da svojim autoritetom i stručnom preporukom pogura rukopis učitelja Adama Gruslinga *Dinamikon čovječje duše* glatko je odbijen, uz obrazloženje da Zbor ne može ponudu uzeti u raspravu jer ima prihvaćenih rukopisa za nekoliko godina. Grusling, istina, nije imao reference kao Radosavljević, no vjerojatniji je razlog njegov stav prema Basaričekovoj pedagogiji. Poslije će u *Preporodu* ustvrditi kako je Basariček iz Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora tjerao pisce i djela koja su samo sumnjala u nepogre-

11 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik sjednice Uređivačkog odbora 13. veljače 1910.

šivost herbartizma pa su tako i njegov rukopis odbili iako ga je Radosavljević vrlo povoljno ocijenio (Grusling, 1912: 38).

Prvi dio *Uvoda u eksperimentalnu pedagogiju* objavljen je 1910. godine. Radosavljević je potpisan kao “doktor filozofije, magistar i doktor pedagogije, docent eksperimentalne pedagogije na Sveučilištu u New Yorku, pravi član Hrv. pedagoško-književnog zbora u Zagrebu”. U Predgovoru Radosavljević ističe kako mu je cilj upoznati hrvatske i srpske učitelje s osnovnim metodama, rezultatima i literaturom eksperimentalne pedagogije, što doista i čini – iscrpno, s mnogo podataka, tablica i ilustracija, prezentirajući rezultate različitih mjerenja i pozivajući se na brojne izvore. Eksperimentalna se pedagogija, smatra Radosavljević (1910: 17) u svom istraživanju treba služiti metodama eksperimentalne psihologije – promatranjem, statistikom, mjerenjem i eksperimentom. Ona mora istražiti prirodu djece i utjecaj prirodnih sila i civilizacije na njihovu prirodu kako bi došla do spoznaja o primjerenim načinima i metodama odgoja, jer “prava pedagoška nauka treba da bude induktivna; ona treba da se osniva na študiji partikularnih činjenica, da odgovori na tisuće različitih pitanja” (Radosavljević, 1910: 360). Prema tome ne može postojati opća teorija odgoja, osobito ne zasnovana na nekom filozofskom mišljenju. Nova pedagogija, kako je vidi Radosavljević (1910: 361), trebala bi se razvijati na temelju točno određenih metoda i načela eksperimentalne psihologije kojima je moguće odrediti najbolju metodu za razvitak svake pojedine sposobnosti.

Utemeljiteljima moderne pedagogije Radosavljević smatra Stanleya Halla i Ernesta Meumanna kojima posvećuje jedno poglavlje prvog dijela knjige. S obojicom se osobno poznao i održavao stručne kontakte. U dugom pismu od 6. kolovoza 1908. Meumann mu se ispričava zbog dužeg nejavljanja i izlaže svoj životopis, što je vjerojatno Radosavljević tražio za knjigu. Zanimljivo je da Meumann u jednoj rečenici spominje kako je od direktora Tomašića¹² čuo

12 Ivan Tomašić (1868. — 1956.), uz Vjekoslava Košćevića, jedan je od najrevnijih promicatelja reformnih pedagoških strujanja u Hrvatskoj u prvim desetljećima 20. stoljeća. Učiteljsku je školu završio u Petrinji 1888. godine. Nakon jednogodišnjeg učiteljevanja u Poreču kraj Kutjeva premješten je u Lipik, odakle 1893. dolazi u Zagreb, najprije u dječjačku pučku školu u Samostanskoj ulici, zatim 1898. u kaptolsku i 1899., u novoosnovanu pučku školu u prigradskom naselju Trnje, kojoj je bio i ravnateljem sve do prisilnog umirovljenja 1922. godine. U trnjanskoj je školi Tomašić nastojao raditi u duhu novih pedagoških gibanja – pokreta za umjetnički odgoj i pokreta radne škole. Pedagoške je spoznaje i iskustva stjecao, među ostalim, na svojim studijskim putovanjima po europskim zemljama i u komunikaciji s nekim vodećim pedagozima reformskih pedagoških pokreta.

o velikom zanimanju za eksperimentalnu pedagogiju u Hrvatskoj¹³. Radosavljević otvoreno priznaje veliki Meumannov utjecaj na njega i nada se da će taj utjecaj zahvatiti i mlade generacije pedagoga koji će nastaviti rad što su ga započeli Vojislav Bakić¹⁴ i Stjepan Basariček.

Urednički odbor HPKZ-a predlaže da se knjiga *Uvod u eksperimentalnu pedagogiju* podijeli članovima kao dar za 1910. godinu.¹⁵ Na sjednici od 30. rujna 1911. zaključeno je da se Radosavljevića obavijesti kako je Zbor i dalje voljan tiskati drugi dio *Uvoda u eksperimentalnu pedagogiju* te da očekuju rukopis.¹⁶ Knjiga je objavljena 1912. s podnaslovom *Opća eksperimentalna didaktika*. Svoju je profesionalnu legitimaciju uz ime na naslovnici proširio. Sada je stalni docent i za antropološku studiju đaka, direktor Pedagoškoga laboratorija na Njujorškom sveučilištu te "Member of the American Psychological Association". Ponovno u Predgovoru ističe Bakića i Basaričeka kao pedagoške nestore koji, smatra, nisu konzervativnih nazora jer odobravaju određene eksperimentalne tendencije. Divi se Hrvatskome pedagoško-književnom zboru, "što svoje članove, kao i sve prijatelje hrvatsko-srpske pedagoške nauke, upozna s najnovijim rezultatima eksperimentalne pedagogije" (Radosavljević, 1912: 12).

Drugi dio *Uvoda u eksperimentalnu pedagogiju* (1912) posljednja je Radosavljevićeva knjiga koju je izdao HPKZ. S dvama kasnijim pokušajima nije imao sreće. Najprije je ponudio Zboru izdavanje knjige Jamesa Libertyja Tadda *New Methods in Education* koju je sam preveo. U Zapisniku HPKZ-a sljedeći je zaključak:

Urednički odbor "Hrv. Pedagoško-književnoga zbora" održao je svoju sjednicu dne 13. kolovoza 1913. U toj je sjednici raspravljao o ponudi dra Paje R. Radosavljevića, koji je

13 HŠM A 1135 Radosavljević, Pajo. Pismo E. Meumanna. 1908.

14 Vojislav Bakić (1847. — 1929.), srpski pedagog, herbartovac. Nakon završene učiteljske škole studirao je u Heidelbergu i Leipzigu, gdje je doktorirao s tezom o Rousseauovoj pedagogiji. Predavao je pedagogiju i metodiku u Učiteljskoj školi u Kragujevcu, bio ravnatelj Učiteljske škole u Beogradu te profesor i rektor Velike škole u Beogradu (preteče beogradskog sveučilišta). Objavio je niz pedagoških udžbenika i bio dugogodišnji urednik pedagoškog časopisa *Vaspitač*. (Prema članku: Dr. Vojislav Bakić. *Radna škola*, 5(5 i 6) 1929, str. 65–66).

15 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik sjednice Upravnog odbora 29. travnja 1911.

16 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik sjednice Upravnog odbora 30. rujna 1911.

podnio prijevod Taddeovog djela Nove pedagoške metode da ga "Zbor" izda u svojoj nakladi. Na osnovi zaključka rečene svoje sjednice predlaže urednički odbor, da se ponuda dra. Radosavljevića načelno prihvati. No jer bi za izdanje toga djela trebalo više sredstava negoli ih "Hrv. pedagoško-književni zbor" imade na raspolaganje, predložit će se napomenuto djelo u rukopisu kr. zemaljskoj vladi, odjelu za bogoštovlje i nastavu s molbom, da ga ona pomogne "Zboru" izdati novčanom potporom u iznosu od pet do šest tisuća kruna, jer će se njime moći uspješno poslužiti u svom radu nesamo učitelji nižih pučkih škola, nego i učitelji crtanja u višim i srednjim školama. O tom valja obavijestiti dra Paju R. Radosavljevića, pa ga ujedno zamoliti, da upravnomu odboru pošalje original Taddeovoga djela, prema kojemu će se ustanoviti točan trošak za štampanje i predložiti s molbom kr. zemaljskoj vladi. Upravni odbor prihvata gornji prijedlog uredničkog odbora.¹⁷

Godinu dana kasnije zaključak je sljedeći:

Budući da "Hrv. pedagoško-književni zbor" ne može s obzirom na svoja novčana sredstva bez znatnije potpore izdati Taddovo djelo "New Methods" u prijevodu dra Paje R. Radosavljevića, to valja rukopis napomenutoga djela vratiti prevodiocu s napomenom, da ga "Zbor" ne može izdati, jer mu kr. zemaljska vlada nije podnijela u tu svrhu zamoljenu potporu.

S obzirom na to, što je "Hrv. pedagoško-književnomu zboru" predloženi rukopis "Eksperimentalna metodika" za naše slagare ćirilicom nečitljivo napisan, neka se autor dr. Pajo Radosavljević zamoli, da odredi, što bi valjalo učiniti, da se rečeni rukopis moge pročitati i složiti.¹⁸

Kako je vidljivo iz gornjega zapisa Radosavljević je u međuvremenu ponudio za objavljivanje još jedan svoj rukopis – *Eksperimentalnu metodiku*. Riječ je zapravo o trećem dijelu *Eksperimentalne pedagogije*. Zašto je Radosavljević

17 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik sjednici Upravnog odbora 16. kolovoza 1913.

18 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik sjednice Upravnog odbora 30. svibnja 1914.

Zboru, čija su sva izdanja tiskana latinicom, ponudio rukopis na ćirilici, teško je reći. Iskruljev (1971: 225) navodi kako mu je Radosavljević u jednom pismu 1921. spomenuo da rukopis *Eksperimentalna metodika* nije tiskan jer, kako ga je Zbor 1916. obavijestio, nije u Zagrebu bilo čovjeka koji bi prepisao tri poglavlja koja su slučajno bila napisana ćirilicom. Nadalje Iskruljev navodi i pismo Zbora upućeno Radosavljeviću 1914. godine čiji sadržaj odgovara citiranome zaključku iz Zapisnika. Uskoro će se rasplamsati rat i Zbor je zacijelo bio prisiljen na racionalizaciju svojih troškova pa se uz svu dotadašnju benevolentnost prema Radosavljeviću nije mogao upustiti u financijski zahtjevnije izdavačke pothvate. No da nije posve odustao od te nakane, svjedoči i opaska u Zapisniku HPKZ-a iz 1916. godine: “U pogledu izdanja ‘Eksperimentalne metodike’ od dra Paje Radosavljevića ne stvara se zasada nikakav zaključak, jer nije poznato, gdje se sada dr. Pajo Radosavljević nalazi, pa se s njime ne može stupiti u dogovor radi izdanja.”¹⁹

S 1916. završava intenzivna Radosavljevićeva suradnja s HPKZ-om. Javit će se još nekoliko puta u *Napretku* 1920-ih (posljednji put u 67. godištu 1926. — 1927.). Tijekom nepuna tri desetljeća u *Napretku* je objavio stotinjak manjih i većih priloga. Godine 1921. postao je počasnim članom HPKZ-a.

Od 1917. do 1920. godine, osim jednog članka o psihologiji Slavena u *Russian Review* (New York), nije ništa objavio (usp. Iskruljev, 1971: 336). Vjerojatno je bio zaokupljen radom na opsežnoj dvotomnoj knjizi *Who are the Slavs?*, objavljenoj 1919. godine.

/ Suradnja s hrvatskim učiteljima

Radosavljević je vrlo dobro procijenio da je Hrvatski pedagoško-književni zbor još uvijek bio referentno mjesto hrvatske pedagogije toga doba. Reformske pedagoške ideje koje su se javile u određenim učiteljskim krugovima početkom 20. stoljeća nedvojbeno su mu bile bliskije od onih koje je promicalo vodstvo HPKZ-a, no on je uživao benevolentnost s obje strane.

Godine 1904. osnovano je u Zagrebu Hrvatsko društvo za unapređenje uzgoja u kojemu su važnu ulogu imala dvojica zagrebačkih učitelja – Vjeko-

19 HŠM A 597. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zapisnik sjednice Upravnog odbora 20. svibnja 1916.

slav Košćević (1866. — 1920.) i Ivan Tomašić. Košćević 1905. godine pokreće časopis *Preporod* u kojem se nije libio kritizirati *Napredak*, a osobito njegova urednika Basarićeka. НРКЗ, koji je posljednja tri desetljeća 19. stoljeća odigrao predvodničku ulogu u emancipaciji i afirmaciji hrvatskoga učiteljstva te stekao epitet napredne učiteljske udruge, također je trpio kritike zbog svoje suzdržanosti prema novim pedagoškim pokretima za koje se zalagala nekolicina učitelja na čelu s Košćevićem i Tomašićem. Oni su u Radosavljeviću zacijelo prepoznali saveznika, a on je to doista i bio, ali ne na račun svoje suradnje s НРКЗ-om. Radosavljevićev je cilj široko djelovanje i što veća prisutnost u pedagoškim časopisima – u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini.

U Hrvatskome školskom muzeju u Zagrebu čuva se tek mali dio Radosavljevićeve korespondencije. Dio se odnosi i na kontakte s poznatim hrvatskim učiteljima – Davorinom Trstenjakom (1848. — 1921.), Vjekoslavom Košćevićem i Franjom Higy-Mandićem.

U pismu Davorinu Trstenjaku 1908. piše kako odobrava njegov rad. Iz pisma nije jasno na što se to točno odnosi, no možemo pretpostaviti da je riječ o Trstenjakovim istupima protiv klerikalizma i pripremanja za sveslavenski kongres u Pragu na kojemu je u kolovozu 1908. govorio o slobodnoj školi, a izlaganje iste godine objavio u knjižici *Slobodna škola*. Radosavljević iznosi svoju namjeru da će se, čim završi doktorat iz pedagogije, baciti na temu “Naš narod i naše prosvjećivanje”, gdje će se posve spustiti u “naše narodne dubine i obasjati ih svjetlošću sociologije i psihologije”. Govori nadalje o Hrvatima i Srbima kao jednom narodu te da bi se jezik trebao zvati čas hrvatsko-srpski, čas srpsko-hrvatski. Sve bi se to smatra utvrdilo antropološkim ispitivanjima koja bi trebalo poduzeti. Pismo završava informacijama o svojim skorim planovima. U New Yorku će, piše, ostati još dvije godine, dok mu se ne publiciraju neka djela, “a onda ću zakucati u Zagreb (ovdje prvo, jer mi je to domovina), a onda u Srbiji, i zamoliti potporu da otvorim barem psih.-pedag. laboratorij ako ne bi mogao dobiti docenturu za eksp. pedagogiju”.²⁰

Trstenjaku je očito važno Radosavljevićevo mišljenje i podrška. U pismu od 17. rujna 1910. piše da mu šalje svoje knjige i brošure – *Etiku, Uzgoj čovjeka borca, O modernoj školi i Borba istine protiv klerikalne laži*. Obavještava ga da je pokrenut časopis *Slobodna misao*, “glasnik hrvatskih i srpskih slobodnih mi-

20 HŠM A 855 Trstenjak, Davorin. Pismo P. Radosavljevića 1908.

slilaca". Pismo završava željom da Radosavljević napiše kritiku njegove *Etike*²¹, što se, prema dostupnim podacima, nije ostvarilo. U *Kalendaru Američkog Slobodrana* Radosavljević je 1923. godine objavio Sjećanje na Davorina Trstenjaka (usp. Iskruljev, 1971: 339).

Vjekoslav Košćević se obraća Radosavljeviću 26. listopada 1911. s molbom da pregleda prijevod svoje rasprave koju je preveo Franjo Higy-Mandić s nadom da će pregledani prijevod dobiti najkasnije do 20. studenoga kako bi mogao biti tiskan u prosinačkom broju *Preporoda*.²² U sljedećem mu pismu javlja kako je rasprava "Što je uzgoj" tiskana u 12. broju *Preporoda* te moli za dopuštenje tiskanja kao samostalne brošurice koja bi se podijelila članovima Hrvatskoga društva za unapređenje uzgoja.²³

Radosavljević je kontinuirano u vezi sa svojim školskom kolegom Franjom Higy-Mandićem koji ga je posjetio u New Yorku kad je zajedno s Ivanom Sedmakom posjetio SAD kako bi se upoznao s tamošnjim školstvom, što su predstavili u knjižici Školstvo Saveznih Država Sjeverne Amerike godine 1907. Desetak godina nakon Radosavljevića Mandić će također doktorirati u Zürichu. Godine 1912. piše mu iz Zürichu u New York da prikuplja materijale za rad, opisuje mu eksperiment koji provodi u pokusnoj školi Wolfsbach i moli ga za pomoć osobito u pogledu antropologije koja mu je obavezni predmet te se usput žali kako baš i nema puno pomoći od mentora Lippsa.²⁴ Čuo je, piše u istom pismu, da je Radosavljeviću ponuđeno istraživanje djece i odraslih na Aljaski pa mu se nudi za asistenta čim završi doktorat.²⁵ Radosavljević (1913: 476—479) je u *Napretku* napisao vrlo pohvalnu ocjenu Mandićeve disertacije. Higy-Mandić je vjerojatno bio jedan od rijetkih učitelja u Hrvatskoj koji se u svojim radovima doista *oslanjao* na Radosavljevićeve knjige. Štoviše, pratio je njegov rad i na drugim područjima pa je u *Napretku* 1921. napisao prikaz knjige *Who are the Slavs?* (Mandić-Higy, 1921). Svoju lojalnost starom prijatelju iskazao je nakon što se Radosavljević našao u nezgodnom položaju zbog optužbe za plagijat. Kako je došlo do toga da se u knjizi *Biblijska pedagogija* koju pot-

21 HŠM A 1135 Radosavljević, Pajo. Pismo D. Trstenjaka 1910.

22 HŠM A 1135 Radosavljević, Pajo. Pismo V. Košćevića 1911.

23 HŠM A 1135 Radosavljević, Pajo. Pismo V. Košćevića [1912.]

24 Gottlob Friedrich Lipps (1865. — 1931), filozof i psiholog, polubrat Theodora Lippsa, iz Leipziga je 1911. došao na mjesto redovitog profesora filozofije i pedagogije te direktora Psihološkog instituta u Zürichu. Bavio se metodologijom statistike i eksperimentalnih istraživanja.

25 HŠM A 1135 Radosavljević, Pajo. Pismo F. Higy-Mandića 1912.

pisuje Radosavljević (1912) nigdje ne spominje ime Ellen White, spisateljice i suosnivačice kršćanske adventističke crkve, iako je zapravo riječ o prijevodu njezina djela *Education?* O tome je pisano tek 1926. u tri ožujkska broja *Hrvata*, a zatim i 1927. godine u *Vesniku srpske crkve* i *Prosvetnom glasniku*. Mandić u *Napretku* piše kako se Radosavljević ojađen napadima povukao i više nije slao članke u naše stručne časopise te rasvjetljava čitav slučaj jer je to stvar, “koja treba da se raspravi u stručnim, a ne u političkim listovima i novinama, u kojima cijela polemika dobiva političku, stranačku tendenciju” (Mandić-Higy, 1928: 55–62). Nije jasno na koje i kakve političke i stranačke tendencije aludira Mandić, no činjenica je da je uložio prilično truda kako bi izložio splet okolnosti koje su dovele do ove, za Radosavljevića prilično neugodne, situacije. Iako može izgledati vjerojatno i prihvatljivo objašnjenje kako je glavni krivac nakladnik – Bogoslovski glasnik – koji je, bojeći se možda “White-ove adventističke žice” (Mandić-Higy, 1928: 58) iz Predgovora izostavio rečenicu da je knjiga nastala na temelju djela Ellen White kao i još neke dijelove knjige u kojima se spominje njezino ime, ostaje Radosavljevićeva odgovornost zbog izostanka reakcije nakon objavljivanja knjige.

Drugi Radosavljevićev prijatelj iz Učiteljske škole u Osijeku – Sigismund Čajkovac – također je doktorirao, i to 1913. godine kao prvi učitelj koji je doktorat stekao u Hrvatskoj. Radosavljević piše prikaze Čajkovčevih čitanke za niže razrede osnovnih škola koje izlaze 1920. i 1921. godine i u ponovljenim se izdanjima rabe u hrvatskim školama tijekom dva međuratna desetljeća. U *Američkom Srbobranu* objavio je 1922. prikaz “Četiri čitanke za osnovne škole dr Sigismunda Čajkovca” (usp. Iskruljev, 1971: 337), a u *Napretku* prikazao Treću i Četvrtu čitanku uglavnom hvaleći Čajkovca, uz pokoju opasku o jeziku i pismu kojim se služe Hrvati i Srbi te o potrebi rada na konsolidiranju naših slavenskih država (Radosavljević, 1922).

U arhivskom fondu o Radosavljeviću koji se čuva u Hrvatskome školskom muzeju nalazi se i rukopis *Didaktička načela pri pisanju čitanke – prilikom izdavanja čitanke Dr S. Čajkovca*, za koji Iskruljev (1971: 350) navodi da je zagubljen i neobjavljen. Rukopis obuhvaća 70 stranica, nije datiran, ali je najvjerojatnije pisan 1922. ili 1923. godine. U njemu se naime spominju raniji prikazi Čajkovčevih čitanke, a kako je pisan na latinici, vjerojatno ga je namijenio za objavljivanje u *Napretku*.

Radosavljevićevi su kontakti s hrvatskim učiteljima bili zasigurno intenzivniji od prikazanoga. Pisao je prikaze njihovih knjiga, osim u *Napretku*

suradivao je do početka Prvoga svjetskog rata u gotovo svim relevantnijim hrvatskim pedagoškim časopisima: *Školi* (Karlovac), *Učiteljskom glasu* (Split), *Preporodu* (Zagreb), *Nastavnom vjesniku* (Zagreb) i drugima.

/ Rukopis za Akademiju

Zanimljivo je spomenuti Radosavljevićevu namjeru da objavi knjigu u nakladi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U konceptu pisma datiranog 28. 11. 1912. na memorandumu Sveučilišta New York obraća se “slavnoj Jugoslavenskoj Akademiji u Zagrebu” kojoj u prilogu šalje rukopis “Mozak, živci i osjetila: Moderna študija za opću naobrazbu” za natječaj nagrade iz Zaklade za izdavanje znanstvenih djela za opću naobrazbu koji je otvoren do 31. prosinca 1912. godine. Rukopis ima 400 stranica, što je, procjenjuje, 20 tiskanih araka obične osmine. Radosavljević nadalje moli Akademiju da mu, ako ne može prihvatiti njegov rukopis, javi postoji li u Matici hrvatskoj kakva zaklada koja bi mogla objaviti ovakvo djelo.²⁶ Jesu li doista pismo i rukopis stigli u Akademiju, nije nam poznato. Djelo spomenutoga naslova Radosavljević nije objavio.

/ Zaključak

Radosavljević je u Hrvatskoj, u nakladi Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora objavio svoje najpoznatije knjige – *Uvod u eksperimentalnu psihologiju* i *Uvod u eksperimentalnu pedagogiju* – svaku u dva sveska.

No, uz svu benevolentnost nakladnika i uz redovito pisanje u *Napretku*, glavnom pedagoškom časopisu, Radosavljevićeve ideje ne doživljavaju zapaženiju recepciju u tadašnjoj hrvatskoj pedagoškoj teoriji i praksi. On, doduše, uživa ugled znanstvenika svjetskog glasa, prema čijem se radu i uspjehu u “bijelom svijetu” odnosilo s poštovanjem i uvažavanjem, ali svoju oduševljenost eksperimentalnom metodom i nastojanje da pedagogiju približi egzaktnim znanostima nije uspio prenijeti na širi krug hrvatskih učitelja. Jedna posve usputna sintagma o njemu kao “neumornom sabiraču podataka”, indikativna je za recepciju njegovih pedagoških djela u Hrvatskoj.

26 HŠM A 1135 Radosavljević, Pajo. Pismo Jugoslavenskoj akademiji znanosti 1912.

Radosavljević je napisao zapažene radove i iz pedagoške antropologije i socijalne pedagogije. Njegovo najplodnije stvaralačko razdoblje bilo je u prva dva desetljeća 20. stoljeća. Uz desetak knjiga, napisao je oko 900 radova u 50-ak hrvatskih, srpskih i bosansko-hercegovačkih te u 20-ak stranih časopisa. Njegovi psihološki i pedagoški radovi i ideje koje je u njima zastupao bili su preuranjeni za tadašnju hrvatsku pedagošku zbilju, ali su svakako odigrali ulogu u transferu recentnih svjetskih pedagoških gibanja i širenju stručnih horizonata hrvatskih učitelja i pedagoga. Rijetki među njima, poput Franje Higy-Mandića, primjenjivali su te transferirane spoznaje u svojoj pedagoškoj praksi. Radosavljević je zaslužan za prvo objavljivanje Binet-Simonovog testa u Hrvatskoj (Bujas, 1974; Matešić, 2010) pa je i stoga njegovo ime neizostavno u pregledu povijesnog razvoja psihologije, a s gledišta pedagoške historiografije njegova su djela zanimljiva u kontekstu pojave pedagoškog pluralizma i reformskih pedagoških ideja u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća.

I Izvori i literatura

Arhivsko gradivo:

- Hrvatski školski muzej – Arhivska zbirka:
- HŠM A 597 Hrvatski pedagoško-književni zbor
- HŠM A 983 Basariček, Stjepan
- HŠM A 2059 Košćević, Vjekoslav
- HŠM A 1135 Radosavljević, Pajo
- HŠM A 1016 Tomašić, Ivan
- HŠM A 855 Trstenjak, Davorin

Knjige i brošure Paje Radosavljevića (u Pedagoškoj knjižnici Hrvatskoga školskog muzeja):

Knjige

Radosavljević, P. (1905). *Das Fortschreiten des Vergessens mit der Zeit : Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der ersten Sektion der hohen philosophischen Fakultät der Universität Zürich.*

Radosavljević, P. (1907). *Das Behalten und Vergessen bei Kindern und Erwachsenen nach experimentellen Untersuchungen : Das Fortschreiten des Vergessens mit der Zeit.* Leipzig: Otto Nemnich Verlag.

Radosavljević, P. (1908). *Nacrta granâ psihološke nauke I. : Nacrta opće psihologije za učitelje.* Novi Sad: Naklada Knjižare "Natoševića" Učiteljskog deon. društva.

Radosavljević, P. (1908). *Uvod u eksperimentalnu psihologiju.* Zagreb : Naklada Hrv. pedagoško-književnoga zbora.

Radosavljević, P. (1909). *Uvod u eksperimentalnu psihologiju : drugi dio : Nauka o složenim pojavama svijesti.* Zagreb : Naklada Hrv. pedagoško-književnoga zbora

Radosavljević, P. (1910). *Uvod u eksperimentalnu pedagogiju : prvi dio*. Zagreb : Naklada Hrv. pedagoško-književnoga zbora.

Radosavljević, P. (1912). *Uvod u eksperimentalnu pedagogiju : drugi dio : Opća i eksperimentalna didaktika*. Zagreb : Naklada Hrv. pedagoško-književnoga zbora.

Radosavljević, P. (1912). Biblijska pedagogija : monografija iz istorijske nauke o vaspitanju. Karlovci: Štamparija M. Jankovića. (Izdanje "Bogoslovskog glasnika").

Radosavljević, P. (1919). *Who are the Slavs?* 2. sv. Boston: Richard G. Badger the Gorham Press.

Brošure

Radosavljević, P (1911). *Pedagogy as a Science*. (Reprinted from the *Pedagogical Seminary*, December, 1911, Vol. XVIII, pp. 551—558).

Radosavljević, P. (1911). *What is Education*. (Reprinted from the *Pedagogical Seminary*, March, 1911, Vol. XVIII, pp. 31—43).

Radosavljević, P. (1912). Prošlost i sadašnjost eksperimentalne psihologije. Novi Sad: Štamparija Učit. deon. društva "Natošević". (Preštampano iz "Školskog glasnika").

Radosavljević, P. (1912). Što je uzgoj. Pedagogija kao znanost. Zagreb: Izdanja "Hrv. društva za unapređenje uzgoja". [Poseban otisak iz *Preporoda*].

Radosavljević, P. (1912) *Social Pedagogy*. (Reprinted from the *Pedagogical Seminary*, March, 1912, Vol. XIX, pp. 78—93).

Radosavljević, P. (1913). *Two Papers on Pedagogical Antropology*.

Radosavljević, P. (1913). Die Entwicklung des Kindes innerhalb der Schuljahre : Eine Skizze aus der Experimental-Pädagogik. [Poseban otisak iz *Monatshefte für deutsche Sprache und Pädagogik*, XIV, br. 3—4—5

Radosavljević, P. (1914). *Die modernen Lernmethoden : Eine Skizze aus der Experimental-Pädagogik*. [Poseban otisak iz *Monatshefte für deutsche Sprache und Pädagogik*, br. 5—6]

Literatura:

Batinić, Š. 2014. *Povijesni razvoj i recepcija reformne pedagogije u Hrvatskoj*. Neobjavljena disertacija, Filozofski fakultet. Zagreb.

Bazala, A. 1910. Dr. Pajo Radosavljević: Uvod u eksperimentalnu psihologiju. U Zagrebu 1898. [1908!]. Izdao Hrv.-pedag. knjiž. zbor. *Napredak*, 51 (1—2): 37—41, 91—94.

Bijas, Z. 1974. *Uvod u metode eksperimentalne psihologije*. Školska knjiga. Zagreb.

Cuvaj, A. 1913. *Grada za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. IX. Naklada Kr. hrv.-slav.-dalm.-zem. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu. Zagreb.

Dittes, F. 1873. *Das Lehrer-Pädagogium der Stadt Wien*. Verlag von A. Pichler's Witwe & Sohn. Wien.

Dr. Vojislav Bakić. 1919. *Radna škola*, 5 (5 i 6): 65—66

Grusling, A. 1912. Bankrot Herbartizma-Basaričkizma. *Preporod*, 8 (3): 38—39.

Franković, D. (ur.). 1958. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Pedagoško-književni zbor. Zagreb.

Franković, D. 1987. Dodatak knjizi dr Jovana Iskruljeva Dr Paja Radosavljević – život i rad u izdanju Zavoda za udžbenike Socijalističke Republike Srbije. Beograd 1971. *Zbornik za povijest školstva i prosvjete*, 20: 351–372.

Iskruljev, J. 1958. Dr Paja Radosavljević – pedagog, psiholog i antropolog. *Pedagoški rad*, 13 (5–6): 227–229.

Iskruljev, J. 1964. Dr. Paja Radosavljević na Stanford univerzitetu u Kaliforniji. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, 1: 86–94.

Iskruljev, J. 1971. *Dr Paja Radosavljević : život i rad*. Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije. Beograd.

Izveštaj... [1891 — 1894]. *Izveštaj o Kraljevskoj velikoj realci i s njom sdruženoj Višoj trgovačkoj školi u Zemunu* : [za školske godine 1890/91 — 1893/94]. Zemun.

Izveštaj...1898. *Izveštaj Kr. muške učiteljske škole u Osijeku koncem školske godine 1897./1898*. Osijek.

Jerković, I. 2009. Poruke jedne uspješne karijere i neuspješne misije – Paja Radosavljević (1879 — 1958). *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 128: 89–100. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN0928090J>, pristupljeno: 15. srpnja 2020.

Mandić-Higy, F. 1921. Slaveni i svijet. *Napredak*, 62 (5–6): 208–209.

Mandić-Higy, F. 1928. Dr. Pajo Radosavljević i njegova Biblijska pedagogija. *Napredak*, 69 (1–2): 55–62.

Matešić, K. 2010. *Psihodijagnostička sredstva*. Naklada Slap. Jastrebarsko.

Matešić, K. 2011. O životu i radu Paje R. Radosavljevića. *Psiholog*, 12 (1–2): 48–51. <https://www.psihologija.hr/psiholog.html?download=7:psiholog-1-2-2011>, pristupljeno: 25. kolovoza 2020.

Napredak. 1909. 50 (6): 279–282.

[Rad HPKZ-a]. 1908. Rad Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora. *Napredak*, 49 (7): 330–334.

Rad hrv. učiteljskih društava. 1903. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zagreb.

Radosavljević, P. 1908. *Uvod u eksperimentalnu psihologiju*. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zagreb.

Radosavljević, P. 1910. *Uvod u eksperimentalnu pedagogiju*. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zagreb.

Radosavljević, P. 1912. *Uvod u eksperimentalnu pedagogiju. Drugi dio: Opća eksperimentalna didaktika*. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zagreb.

Radosavljević, P. 1913. Dr. phil. Fr. Higy-Mandić, Betrag zur Kenntniss der geistigen Entwicklung des Schulkinde. *Napredak*, 54 (10): 476–479.

Radosavljević, P. 1922. Dr. S. Čajkovac: Treća i Četvrta Čitanka. *Napredak*, 63 (5–6, 7–8): 128–134, 204–210.

ŠTEFKA BATINIĆ

Works and Activities of Paja Radosavljević in Croatia at the beginning of the 20th century

The article analyses activities of Paja Radosavljević (1879 — 1958), a Serb teacher, educator and psychologist, who obtained two PhDs and was Professor of the University of New York, in Croatia at the beginning of the 20th century. The focus is on his relationship with Croatian teachers and Croatian association of educators and writers, the publisher of his books for which he earned his place in the history of psychology and education sciences in Croatia. His psychological and educational works and ideas that he promoted were perhaps premature for Croatian community of educators of that time. However, they significantly contributed to transferring of contemporary global trends in education science and to widening and deepening of general worldviews and knowledge of Croatian teachers and educators.

KEY WORDS: *Paja Radosavljević, Croatian association of educators and writers, Teachers, Experimenatal Education Science, Experimental Psychology, early 20th century.*